

Norbert Morawiec

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

**KŁOBUK I KONTUSZ. POLSKO-KATOLICKA „REAKCJA”
WOBEK ZJEDNOCZENIA UNITÓW Z PRAWOSŁAWIEM
OKRESU KATARZYNY II W PODRĘCZNIKACH DO
HISTORII RUSKIEJ/ROSYJSKIEJ CERKWI¹**

**„Отторгнутые насиллием 1596
воссоединены любовью 1839”².**

I. Rozważania wstępne.

Problematyka zjednoczenia unitów z prawosławiem 1839 r. wzbudzała i wciąż wzbudza zainteresowanie badaczy. Historycy zwracali przede wszystkim uwagę na kwestię jej inicjatora, analizowali zjednoczeniowy program, sam akt połocki, czy późniejsze działania państwowej i cerkiewnej administracji względem unitów³. Przy czym w zależności od narodowo-konfesyjnej przynależności akt ten

¹ Praca stanowi polskojęzyczną wersję artykułu: Н. Моравец, *Клобук і кунтуш: польсько-католицька «реакція» на об'єднання уніатів, із православ'ям у період правління Катерини II в підручниках з історії Російської Церкви*, [в:] *Від інсуреції Костюшка до 1830 р. Поляки на правобережній Україні: від міфів до фактів. Колективна монографія*, ред. І. Кривошея, Н. Моравец, Київ 2017, с. 110–137.

² Napis na medalu wybitym z okazji aktu połockiego 1839 r. V.: *Награды Императорской России*, <http://medalirus.ru/stati/medal-na-voossoedinenie-uniatov-s-pravoslavnoyu-tserkovyu.php>. [dostęp: 19.10.2017].

³ И. Чистович, *Пятидесятилетие (1389–1889 г.) воссоединения с православною церковию западно-руских униатов*, Санктпетербург 1889; Г.Я. Киприанович, *Последнее воссоединение с православной церковию униатов Белорусской епархии (1833–1839)*, Санктпетербург 1910; E. Likowski, *Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, Poznań 1880; Я. Н. Мараш, *Из истории борьбы народных масс Белоруссии против экспансии католической церкви*, Минск 1969; M. Radwan, *Sarat wobec Kościoła grekokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839*, Lublin 2004; W. Osadczy, *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007; С. В. Марозава, *Беларусь, восень 1838 – вясна 1839 г.: апошні акт уніяцкай трагедыі (Некаторыя малавядомыя старонкі)*, [у:] *Хрысьціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: зб. навук. арт. у 2 ч.*, ч. 1, Гродна 2009, с. 305–322; J. Charkiewicz, *Powrót Unitów Diecezji litewskiej i białoruskiej do prawosławia na Soborze Połockim 1839 roku*, „Rocznik Teologiczny”, 2013, R. 55 z. 1–2, s. 119–137; М. Носко, *Униатская церковь в первой трети XIX века. Движение к воссоединению с Православием*, Минск 2014; А. Романчук, *Митрополит Иосиф (Семашко): очерк жизни и церковно-общественной деятельности*, Москва-Минск 2015.

uważali za zgodny z dziejowymi prawami uroczysty powrót do Matki-Cerkwi przemocą oderwanych od prawosławia, lecz wciąż zachowujących swoje korzenie Rusinów/Rosjan-unitów, lub wyrafinowaną intrygę, przemyślane – rozciągnięte w czasie – działanie zmierzające do ich podporządkowania prawosławiu i Rosji. Wszelako – jak wskazują jedni i drudzy badacze – zjednoczenie Mikołaja I było kontynuacją dzieła rozpoczętego przez Katarzynę II i przerwane wraz z jej śmiercią. W okresie panowania Pawła I i Aleksandra I unicy zyskali większą swobodę w kwestiach administracyjnych i sprawowania kultu, podporządkowani nowo powołanemu kolegium podlegali nadzorowi duchowieństwa katolickiego. Jednocześnie unicy parochowie cieszyli się pomocą polsko-katolickich właścicieli ziemskich, bazylianie kontynuowali swoją działalność duszpasterską, pedagogiczną czy wręcz misyjną, a ich program – konstruowany określonym charyzmatem – wspierany był przez przetrwałych w Rosji jezuitów. Jednakże już od lat 20. XIX w. nastąpiła zmiana polityki rosyjskiej względem unitów. Przyjęty został program zjednoczeniowy, objawiający się powolnym lecz stanowczym „oczyszczaniem” Cerkwi unickiej z tzw. łacińskich naleciałości. W 1828 r. wydano ukaz carski, który nakazywał przekształcenie form organizacyjnych Cerkwi unickiej na takie jak w prawosławiu, upodobniono też liturgię i rozpoczęto indoktrynację duchowieństwa unickiego, szczególnie bazylianów. Działania te – zyskując bardziej stanowczy wymiar po upadku powstania listopadowego – zwieńczyło uroczyste zjednoczenie unitów z prawosławiem 1839 r. w Połocku. W niniejszym artykule interesować mnie będzie jak ów międzyzjednoczeniowy okres ukazywali rosyjscy historycy cerkiewni XIX- pocz. XX w. w swoich podręcznikach skierowanych do uczącej się młodzieży. Warto zauważyć, iż analizowani przeze mnie badacze podlegali cerkiewnemu ustrojowi synodalnemu (1690/1700/1721–1917)⁴, a system ten ukazywał potrzebne problemy badawcze, sugerował metody, ale i konstruował dziejowe wykładnie. Do tzw. historyków synodalnych należeli zakonni duchowni prawosławni tzw. „uczeni monachowie”, ale także urzędnicy oberprokuratorscy, czy uczeni świeccy jako wykładowcy szkolnictwa cerkiewnego⁵. Natomiast w moim artykule skoncentruję się na analizie przedstawionej przeze mnie wyżej problematyki w podręcznikach do historii rosyjskiej Cerkwi autorstwa Filareta Gumilewskiego, Piotra Znamieńskiego, Aleksandra Dobrokołńskiego oraz Pawła Malickiego.

⁴ Jak wyjaśniał Igor Smolicz początkową datą okresu synodalnego nie powinno stanowić powołanie Synodu (26 stycznia 1721 r.), czy ustanowienie Stefana Jaworskiego administratorem (местоблюстителю) tronu patriarchego (1700 r.), a śmierć ostatniego patriarchy Adriana (1690 r.). Szerzej: И.К. Смолич, *История Русской Церкви, 1700–1917*, [в:] *История Русской Церкви*, т. 8, ч. 1, ред. пер. А.В. Назаренко, Москва 1996, с. 150–173.

⁵ Szerzej: N. Morawiec, *Paradygmaty cerkiewnej historiografii w praktyce badawczej (koniec XVIII–1917r.)*, „Могилянські читання” 2006: Збірник наукових праць. Доля музейних зібрань”, Київ, 2007, с. 153–158.

II. Kościół/Cerkiew a „uczony monach”.

Moje analizy rozpocznę od pracy autorstwa arcybiskupa Filareta Gumilewskiego (1805–1866)⁶ (wcześniejsze podręczniki m.in. Płatona Lewszyna, Innocentego Smirnowa, Andrieja Murawjowa nie zawierały interesujących nas analiz)⁷. Gumilewski był znanym cerkiewnym badaczem, historykiem, ale przede wszystkim teologiem (obecnie święty czczony lokalnie w eparchii czernihowskiej Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego). Początkowo wszystko wskazywało, iż będzie on duchownym parafialnym, żonatym i przejmie po ojcu parafię. Jednakże w trakcie edukacji teologicznej postanowił wstąpić do monasteru i zostać mnichem, a właściwie zgodnie z ówczesnym synodalnym pragmatyzmem nakazującym od zakonników pracy na rzecz Cerkwi/państwa – „uczonym monachem”. Po ukończeniu Moskiewskiej Akademii Duchownej przyjął święcenia i rozpoczął piąć się po cerkiewnych godnościach (zmarł jako arcybiskup czernihowski i nieżyński) wspierany przez metropolitę moskiewskiego Filareta Drozdowa (1783–1867). Przy czym ważnym elementem działalności każdego „uczonego monacha” była praca naukowa i oświatowa. Najbardziej znane dzieło badacza poświęcone było prawosławnej teologii dogmatycznej, pisał także żywoty świętych Dymitra Rostowskiego, Cyryla i Metodego, Mitrofana z Woroneża, Sergiusza z Radoneża, świętych południowosłowiańskich, opisy statystyczne eparchii czernihowskiej i charkowskiej⁸. W latach 1847–1848 ukazała się „Historii rosyjskiej Cerkwi w 5 tomach”⁹, którą wielokrotnie wznawiano polecając jednocześnie szkolnictwu cerkiewnemu. W dziele autor pragnął ukazać jedność i związek zdarzeń, starał się pokazać historyczny proces od wewnątrz. „Historia” bowiem miała być kompletną syntezą cerkiewnych dziejów, jednak wraz z – nieobecny w wcześniejszych dziełach – okresem synodalnym. To w dużym stopniu przysporzyło krytyków Filaretowi i jego dziełu¹⁰. Zaproponować bowiem musiał – zgodną z ówczesnym warsztatem badawczym i opartą na materiale źródłowym – wizję dziejów, która miała być bliska poglądom i duchowości

⁶ Na temat życia Filareta, cf.: И.С. Листовский, *Филарет, архиепископ Черниговский*, Чернигов 1894; М.О. Козлявичъ, *История русскаго самосознанія по историческимъ памятникамъ и научнымъ сочиненіямъ*, Санктпетербург 1901, с. 464–465; *От издательства*, [в:] Филарет (архиеп.), *История Русской Церкви в пяти периодах*, Сретенский монастырь 2001, с. I–VI; N. Morawiec, *Kozaczyzna a unia brzeska w pracy „Historia Cerkwi Ruskiej” arcybiskupa Filareta Gumilewskiego*, „Prace Naukowe WSP w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2003, t. 8, s. 103–114; id., *Бачення Берестейської унії та історії Уніятської Церкви в роботі „Історія Руської Церкви” архієпископа Філарета Гумілевського*, „Київська Старовина” 2005, № 6, с. 33–46.

⁷ Платон (Левшин), *Краткая церковная Россійская исторія сочиненная Митрополитомъ Платономъ*, т. 1–2, Москва 1805; Иннокентий (Смирнов), *Начертаніе церковной исторіи отъ библейскихъ временъ до XVIII вѣка въ пользу духовнаго юношества*, т. 1–2, Санктпетербург 1817; А.Н. Муравевъ, *Исторія Россійской Церкви*, Санктпетербург 1838.

⁸ „Историко-статистическое описание Харьковской епархии” (Москва 1852–1859); „Историческое учение об отцах Церкви. В 3-х томах” (Санктпетербург 1859); „Русские святые, чтимые всей Церковью или местно: Опыт описания жизни их” (Чернигов 1861–1864); „Православное догматическое богословие” (Чернигов 1864).

⁹ *История Русской Церкви. В 5-ти частях*, Москва-Рига 1847–1848.

¹⁰ Н.И. Солнцев, *Историческая концепция архиепископа Черниговского Филарета (Гумилевского) в работе «История русской церкви»*, „Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского”: Серия История, 2003, вып. 1 (3), с. 154.

„uczonych monachów” (czytaj metropolity Filareta Drozdowa), ale także akceptowalną przez kolejnych – zmieniających się w czasie – oberprokuratorów.

Zwróćmy uwagę na narrację Gumilewskiego dotyczącą okresu międzyjednoczeniowego. Badacz omówił antyprawosławną działalność Kościoła katolickiego i szlachty polskiej w XVIII w., wyliczał krwawe prześladowania, odbieranie cerkwi i cerkiewnych majątków. Przy czym do przekazania Katarzynie obrazu owych prześladowań przyczyniło się duchowieństwo prawosławne Rzeczypospolitej, szczególnie biskup mohylewski Jerzy Koniski¹¹. Dyplomatyczne próby obrony prawosławnych wiernych przez rosyjską władczynię skutkowały buntem polskiej szlachty (konfederacja barska), ale i prześladowaniem ludności i hierarchii prawosławnej (aresztowanie archimandryty Melchizedeka)¹². Jak pisał Filaret: „Ukraina stała się miejscem okrutnych prześladowań. Kobiety, dziewczęta, dzieci były dręczone, a kapłani prześladowani; Kurzewski był zawinięty w konopie, oblany smołą i podpalony; inni otrzymali od sześciu do ośmiu setek różg. Pułaski werbował unitów do konfederacji”¹³. W tej perspektywie I rozbiór Polski był – zdaniem Gumilewskiego – sprawiedliwą karą Bożą, a Katarzyna II jej wykonawczynią. Co więcej, rozbiór i następujące wraz z nim zbiorowe przyłączenie unitów do prawosławia nie miały jedynie konfesyjnego charakteru. Katarzyna była raczej „obrończynią praw ogólnoludzkich i praw Rosji”¹⁴. Świadczyć miały o tym kolejne lata jej rządów. Jej pokojowe działania wyrażać miała np. inicjatywa powołania „komisji mieszanej” dla zbadania konfliktów katolicko-prawosławnych. Niestety – zdaniem władzyki – pomysł ten został przez Polaków odrzucony. Co więcej, przygotowali oni w 1786 r. projekt całkowitego przyłączenia unitów do łańskiego katolicyzmu. Polacy-konfederaci ustanowili sejm, a wszelkie działania wykonywali pod wpływem francuskich rewolucjonistów z którymi byli w bezpośrednim kontakcie, powoływali kluby jakobińskie, a ich działania zwieńczyła uchwalona 3 maja 1791 r. konstytucja¹⁵. Okres ten znamionowały prześladowania prawosławnych dokonywane przez polskich katolików (areszt Wiktora Sadkowskiego¹⁶, ucieczka wielu duchownych prawosławnych do Rosji). Przy czym to sami Polacy sprzeciwili się jakobinom, okrzyknęli w Targowicy konfederację, która doprowadziła Polaków do bratobójczych zmagania. Katarzyna w celu uspokojenia sytuacji wraz z Prusami wprowadziła wojska, co w konsekwencji doprowadziło do drugiego rozbioru. Jednakowoż polscy jakobini wywołali w 1794 r. krwawy bunt. W Wielki Czwartek wymordowali w Warszawie

¹¹ Филаретъ (Гумилевский), *Исторія Русской Церкви. Сочинение Филарета, архіепископа черниговскаго, періодъ пятый, синодальное управление (1721–1826 г.)*, Москва 1859, с. 76–79.

¹² Melchizedek (Znaczyk-Jaworski) (1716–1809) – ihumen Monasteru Motronińskiego, uznany za agitatora religijnego którego działalność przyczyniła się do późniejszych krwawych wydarzeń podczas koliszczyzny (m.in. rzeź humańska 1768 r.). Szerzej: W. Serczyk, *Hajdamacy*, Kraków 1972, s. 266–288.

¹³ Филаретъ (Гумилевский), op. cit., с. 80.

¹⁴ Ibid., с. 76.

¹⁵ Ibid., с. 81.

¹⁶ Wiktor Sadkowski (1741–1803) – biskup perejasławski, miński, arcybiskup małorosyjski i czernihowski. W 1789 r. został oskarżony o zainspirowanie chłopskich rozruchów na Wołyniu i Podolu. Aresztowany i przesłuchiwany został uwolniony dopiero po przystąpieniu króla Stanisława Augusta Poniatowskiego do konfederacji targowickiej. Szerzej: A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, s. 447.

2000 bezbronnych i do tego niczego niespodziewających się rosyjskich żołnierzy. Suworow – jak dodawał władcyka – szybko rozprawił się z buntem i nastąpił trzeci rozbiór Polski. Gumilewski pisał: „Po tym jak unicy oswobodzili się od twardej władzy polskiej propagandy, rozpoczęli porzucać unię i powracać do wiary ojców. Czy mogło być inaczej, kiedy tyle krwi przelała ta unia, kiedy wszyscy ją traktowali jako nieludzkie okrucieństwo?”¹⁷. Nastąpiło gromadne przechodzenie unitów na prawosławie (2300 parafii i 2 mln. wiernych). Przy czym – jak podkreślał Gumilewski – bez jakiegokolwiek sprzeciwu ze strony unitów¹⁸. Po śmierci Katarzyny II jej syn Paweł I musiał przeciwstawić się polsko-katolickiej szlachcie broniącej swojego władztwa nad społecznością unicką. Aleksander I zmuszony był wydawać akty prawne zakazujące przechodzenia unitów bezpośrednio na łaciński katolicyzm. „Tym niemniej – pisał władcyka – w końcu jego panowania propaganda unitów osiągnęła skrajność. Obszarnicy zgodnie z jej naukami uciskali chłopów i pozostawiali świątynie na łaskę wiatru i deszczu; propaganda ta wprost przemieniała unitów w Rzymian, a z obrządku pragnęła wyrzucić wszystko co greckie”¹⁹. Jednak największym zagrożeniem były próby zjednoczenia Kościołów propagowane przez jezuitów w okresie panowania Pawła I i Aleksandra I. Jezuici „przeniknęli do lepszych rosyjskich domów”, zajęli się wychowaniem dzieci i młodzieży i tą drogą pragnęli oddziaływać na rosyjskie społeczeństwo. Dopiero dzięki sławnej „Rozmowie...” metropolity Filareta Drozdowa²⁰ świeccy rosyjscy decydenci zrozumieli swój błąd i doprowadzili do wygnania jezuitów z Petersburga, a potem całej Rosji (1820 r.)²¹.

Wczytując się w dzieło Filareta zwraca uwagę szczególna rola cerkiewnej hierarchii, która stanowiła wręcz podmiot i kreatora dziejów. To właśnie dzięki prawosławnym hierarchom kwestia prześladowania prawosławia w granicach Rzeczypospolitej została nagłośniona, a Katarzyna II poprzez rozbiory stała się „obrończynią praw ogólnoludzkich i praw Rosji”. To hierarchowie bezpośrednio przeciwstawili się Polakom i katolikom, często byli ofiarami prześladowań (Melchizedek, Koniski, Sadkowski). Przy czym autor nie akcentował szczególnej prawosławności i rosyjskości unitów. Ich zjednoczenie z prawosławiem postrzegał w kontekście powrotu do Cerkwi pod przewodnictwem rosyjskiego duchowieństwa prawosławnego (a nie duchowieństwa unickiego, które po oczyszczeniu z „latynizmów” powraca na prawosławie). Zwraca także uwagę okres międzyzjednoczeniowy, który rozumiany był jako okres reakcji katolickiej, szczególnie jezuitów. Przy czym to właśnie Filaret Drozdow miał ukazać władcy niebezpieczeństwo płynące ze strony jezuitów. Zatrzymajmy się chwilę nad namysłem Gumilewskiego. Warto w tym momencie zaakcentować, iż badacz postrzegał metropolitę nie tylko jako przełożonego, ale intelektualnego mistrza. Drozdow jako najwyższy cerkiewny hierarcha przez długie lata przeciwstawiał się systemowi podległości Cerkwi państwu i jego władcy. Przy czym zarówno

¹⁷ Филаретъ (Гумилевский), op. cit., s. 82.

¹⁸ Ibid., s. 83.

¹⁹ Ibid., s. 84.

²⁰ Chodzi o pracę: „Разговор между испытующим и уверенным о Православии Восточной Греко-российской церкви с присовокуплением выписки из окружного послания Фотия, патриарха Цареградского, к восточным патриаршим престолом” (Санктпетербург 1815).

²¹ Филаретъ (Гумилевский), op. cit., s. 85.

Drozdow, jak i Gumilewski rozwijali nauki innego znanego historyka/teologa Płatona Lewszyna (1737–1812). Płaton powierzał hierarchii pierwszoplanowe miejsce i w tym kontekście konstruował relacje dotyczące dziejów m.in. Kościoła unickiego²². Gumilewski-„uczony monach” – tak jak jego poprzednicy – akcentował przewodnictwo zakonnych hierarchów w polityce i administracji cerkiewnej, ich hegemonię nad rosyjskimi duszami, ale także wyłączość na badania z dziedziny teologii i cerkiewnej historii. Jakże wymowne są refleksje autora zamieszczone w jego „Historii”: „Prawda (istina) jest tylko w Chrystusie. Bez chrześcijańskiej pobożności historyk-cudzoziemiec Cerkwi Chrystusowej nie zrozumie wielu rzeczy w działaniach Cerkwi, wiele zepsuje niedokładną interpretacją, albo zupełnie pozostawi bez uwagi”²³. I właśnie powyższy fragment doskonale charakteryzuje ideę zawartą w narracji Gumilewskiego, gdyż ową – zapisaną przez Opatrzność Bożą w dziejach – prawdę/istinę mógł osiągnąć jedynie – kultywujący pobożne życie i studia teologiczne – uczony monach (a nie historyk-duchowny parafialny, nie mówiąc o historykach świeckich).

III. Unici – podstępni papiści, czy zagubieni w wierze bracia?

Autorem kolejnej pracy jest Piotr Znamieński (1836–1917)²⁴, świecki wykładowca Akademii Teologicznej w Kazaniu. Znamieński – jak pisał Iłja Sołowjew, biograf cerkiewnego badacza – występując przeciw izolowaniu teologicznej i historycznej nauki cerkiewnej od wpływów świeckich, jednocześnie dowodził, że coraz bardziej laicyzująca się nauka rosyjska – tak jak sztuki piękne, rzemiosło, polityka czy działalność społeczna – nie może być oddzielona od swoich chrześcijańskich korzeni. W swych namysłach postrzegał naukę historyczną nie jako zbiór biografii, czy opisanie najbardziej znaczących faktów przeszłej rzeczywistości, raczej poszukiwał wewnętrznych związków wszelkich wydarzeń i dziejowych zjawisk²⁵. Zwraca także uwagę jego zainteresowanie pomijanymi wcześniej dziejami duchowieństwa parafialnego (białego), cerkiewną oświatą, relacjami Cerkiew-państwo, działalnością misyjną Cerkwi, dawnymi obyczajami i wierzeniami²⁶. Głównym dziełem Znamieńskiego była wydana w 1870 r. praca: „Przewodnik po historii ruskiej Cerkwi”²⁷. Od 1888 r. miał on jeszcze 4 wydania stając się najbardziej znanym podręcznikiem, który – jak chciał autor – miał przygotowywać do egzaminów słuchaczy akademii teologicznych.

²² Szerzej: N. Morawiec, *Unia brzeska w twórczości historycznej Płatona Lewszyna*, [w:] *Dziedzictwo polsko-ukraińskie*, red. S. Chazbijewicz, M. Melnyk, K. Szulborski, Olsztyn 2006, s. 193–215.

²³ Филарет (архиеп.), *История Русской Церкви в пяти периодах*, Сретенский монастырь 2001, с. 9.

²⁴ Na temat życia i działalności P. Znamieńskiego, cf.: И. Соловьев, *Профессор П. В. Знаменский как историк Русской Церкви*, [в:] П. В. Знаменский, *История русской церкви (учебное руководство)*, Paris-Москва 2000, с. 3–9; К.В. Харлампович, *Историк-художник П.В. Знаменский*, Москва 1917. Także: *Знаменский Петр Васильевич*, [в:] *Русский биографический словарь. Сетевая версия*, <http://kolibry.astroguru.com/01080288.htm> [dostęp: 19.10.2017]; Б. М. Куницын, *Молодые годы П. В. Знаменского по его автобиографическим заметкам*, „Нижегородская старина”, 2014, № 39–40, с. 45–50.

²⁵ И. Соловьев, *op. cit.*, с. 5–6.

²⁶ В.А. Федоров, *Историк Русской Церкви П.В. Знаменский (1836–1917 гг.)*, „Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета”. Серия I: Богословие. Философия. Религиоведение, 2004, № 2, с. 134.

²⁷ *Руководство к русской церковной истории*, Казань 1870 (2-е изд., 1876).

W 1891 r. pracę decyzją Świątobliwego Synodu przerobiono zgodnie z programem seminariów duchownych przez co stała się ona oficjalnym podręcznikiem do historii Cerkwi ruskiej w tych placówkach (podręcznik ten przedrukowano w 1904 r.)²⁸. W pierwszym wydaniu dzieje kończyły się na panowaniu Elżbiety Romanowej, w drugim (1876 r.) i trzecim (1880 r.) na rządach Katarzyny II i Pawła I, w czwartym (1885 r.) i piątym (1886 r.) zawierały dzieje władztwa Aleksandra I, a w szóstym (1888 r.) – przerobionym – Aleksandra II²⁹. Nie sposób na kartach niniejszej publikacji przeprowadzić porównania wszystkich wydań, dlatego skoncentruję się na tym z 1888 r.

Oczywiście interesującą nas problematykę autor poprzedził opisem prześladowań prawosławia przez stronę polsko-katolicką. Szczególnie ciekawie jawi się fragment w którym obwiniał rosyjskich decydentów (generała Michaiła Kreczetnikowa i Nikołaja Repnina) za błędną decyzję pacyfikacji hajdamaków w okresie koliszczyzny (po wydarzeniach humańskich)³⁰. Oczywiście opisał losy Melchizedeka, Koniskiego, Sadkowskiego i ich starania wokół obrony prawosławia w Rzeczypospolitej. Po drugim rozbiorze – jak wskazywał – nie było już przeszkód by zaprowadzić zjednoczenie³¹. „Uwolniony od fanatycznego jarzma – pisał – ruski naród z radością odpowiedział na wezwanie rodzimej Cerkwi i tłumnie odszedł od unii tak, iż do końca panowania liczba zjednoczonych doszła do 2 000 000 dusz”³². Poważniejsze problemy wystąpiły natomiast na Litwie i Białorusi, gdzie polski element był silniejszy, a unią opiekowali się potężni magnaci i mniej znacząca szlachta. Wobec śmierci w 1795 r. Jerzego Koniskiego działania strony prawosławnej straciły swój impet. Poza tym pojawiła się na tych terenach znaczna ilość kapłanów unickich przybywających z „kraju południowo-zachodniego”, którzy pozbawieni zostali parafii. Wzbudzili oni niepokój, ale i religijny fanatyzm wśród reszty unickiej populacji. Co więcej, zmienił się sposób myślenia samej unickiej hierarchii. Unicki arcybiskup Herakliusz Lisowski³³ rozpoczął „oczyszczenie” Kościoła unickiego z wszelkich łacińskich zapożyczeń i zmierzał do zbliżenia obrządku unickiego z prawosławnym³⁴. Natomiast ostatnie lata panowania Katarzyny II objawiły się kolejną serią działań zjednoczeniowych. Podjęto próbę zmniejszenia liczby unickich monasterów, które były główną siłą „łacińskiej partii” unitów. Dzieła jednak nie udało się doprowadzić do końca³⁵. Wraz z wstąpieniem na tron rosyjski Pawła I stosunek państwowości rosyjskiej do unii i szerzej katolicyzmu uległ zmianie. Znamieński dowodził, iż przyczynił się do tego strach ówczesnych władców europejskich przed zagrożeniem rewolucyjnym (owym „rewolucyjnym duchem”). Sam „imperator” przebywał pod wpływem tzw. „partii katolickiej”. Upadek monarchii w ówczesnej Europie tłumaczył

²⁸ Przy czym zmieniono tytuł na: „Учебник по истории Русской Церкви”.

²⁹ В.А. Федоров, op. cit., s. 136.

³⁰ П. В. Знаменский, *Руководство къ русской церковной истори*, Казань 1888, s. 436.

³¹ Ibid., s. 437–438.

³² Ibid., s. 441.

³³ Józef Lisowski (imię zakonne Herakliusz) (1734–1809) – unicki arcybiskup połocki, metropolita kijowski i zwierzchnik unitów w Rosji. Szerzej: D. Wereda, *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*, Siedlce–Lublin 2013, s. 342.

³⁴ П. В. Знаменский, op. cit., s. 441.

³⁵ Ibid., s. 442.

powszechnym odejściem od wiary i Kościoła. Rozwiązaniem miał być sojusz, także z państwami katolickimi i współpraca w dziele odbudowania społecznej religijności. Autor dostrzegał sympatię Pawła I do francuskich – uciekających do Rosji przed rewolucją – emigrantów-katolików, ale również jego życzliwy stosunek do Polaków (szczególnie magnatów), których uważał za ofiarę polityki swej matki. Jednocześnie wskazywał na kontakty władcy z duchowieństwem katolickim, przede wszystkim arcybiskupem Siestrzencewiczem³⁶ (podwyższonym do godności metropolity), ale również bliskie stosunki z zakonem rycerzy maltańskich, z którymi chciał połączyć siły w misji „zbawienia Europy przed rewolucją”³⁷. Wszystko to wpływać miało na wzmocnienie owej „partii katolickiej”, która usadowiwszy się przy boku władcy zmierzała do zniszczenia dzieła Katarzyny II³⁸. Warto dodać, iż Siestrzencewiczowi zależało na zachowaniu obrazu katolicyzmu w Rosji wypracowanego przez władczynię (który był wygodny także dla niego). Taka sytuacja nie była jednak po myśli jezuitów, którzy odzyskawszy kanoniczność swojego zakonu nie chcieli podporządkować się Siestrzencewiczowi. Co więcej, zmierzali do bezpośredniego podporządkowania rosyjskiego katolicyzmu papieżowi. Doprowadzili zatem do upadku Siestrzencewicza i utwierdzili swoją silną pozycję w rosyjskiej stolicy. Wstrzymane zostały także wszelkie wcześniej rozpoczęte działania zjednoczeniowe unii z prawosławiem. Poczęto zwracać cerkwiom unickim zagarnięte ziemie, a z przejętych wcześniej unickich parafii wyganiano prawosławnych duchownych, miejscową administrację duchowną (ale i świecką) wypełniono Polakami lub polonofilami. Przede wszystkim wsłuchiowano się w idące ze strony dawnych unickich eparchii prośby o powrót do unii. Miejscowe władze nie protestowały, co więcej nie reagowały na skargi społeczności prawosławnej. Unitów podporządkowano Kościołowi katolickiemu pod zarządem katolickiego kolegium, w którym nie było ani jednego członka obrządku unickiego. Co więcej, władca zezwolił na przechodzenie unitów wprost na katolicyzm. Nie dziwiło zatem Znamieńskiego, iż w miejsce osłabionego prawosławia rósł w siłę katolicyzm. To sama państwowość rosyjska przyczyniła się bowiem do jego wzmocnienia³⁹.

Warto w tym momencie odnieść się do analiz kontynuujących namysł historyka i znajdujących się w podręczniku Znamieńskiego przedrukowanym w 2000 r. przez redakcję „Materiałów do historii Cerkwi”⁴⁰ (niestety redaktorzy nie podali z którego wydania nastąpił przedruk). Przede wszystkim znajduje się w nim analiza działalności Aleksandra I. Przy czym Znamieński wskazywał na „liberalny” charakter rządów władcy, wspieranie jezuitów, którzy za pomocą oświaty wdarli się w umysły społeczności już nie tylko stolicy, ale i wielu rosyjskich miast.

³⁶ Stanisław Bohusz Siestrzencewicz (1731–1826) – duchowny katolicki, biskup tytularny Mallus w Cilicia Prima i koadiutor wileński (1773–1783), pierwszy w historii arcybiskup mohylewski (od 1783), kawaler maltański Katolickiego Wielkiego Przeoratu w Rosji w 1798 roku, poeta, dramatopisarz, tłumacz i sławista. Szerzej: T. Kasabuła, *Początki organizacji terytorialnej Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w Cesarstwie Rosyjskim (w 225. rocznicę powstania archidiecezji i metropolii mohylewskiej)*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, 2008, t. 7, s. 260–271.

³⁷ П. В. Знаменский, op. cit., s. 443.

³⁸ Ibid., s. 443.

³⁹ Ibid., s. 444.

⁴⁰ Pod zmienionym tytułem: „История русской церкви (учебное руководство)”.

Takie działania doprowadziły do reakcji duchowieństwa prawosławnego, m.in. Filareta Drozdowa (jego „Rozmowa”), ale i unickiego, które pragnęło obronić wschodni wymiar swojego obrządku. Arcybiskup Lisowski doprowadził do wprowadzenia zakazu przechodzenia unitów wprost na katolicyzm, dzięki niemu rozdzielono kolegium katolickie na unickie i łacińskie, zwiększono kompetencje parafialnego duchowieństwa kosztem bazylianów. Dzięki działalności hierarchy – jak wskazywał Znamieński –przygotowano grunt do pojawienia się duchownych „zjednoczycieli” (Siemaszko)⁴¹.

Podsumowując dzieło Znamieńskiego warto zwrócić uwagę na szeroki wymiar jego zainteresowań badawczych. Historyczny świat badacza konstruowany był większą ilością dziejowych podmiotów (władcy, arystokracja rosyjska i polska magnateria, czarne i białe duchowieństwo, duchowni unicy i jezuiti, urzędnicy). Przy czym czytelnik nie znajdzie – jak u Gumilewskiego – przewodniej roli w dziejach hierarchii-monachów. Roli takiej nie mają także rosyjscy władcy, których decyzje uzależnione są nie tyle od rosyjskiej racji stanu, co raczej osobistych – często wynikających z cech charakteru – preferencji. Warto także porównać oba wydania podręcznika z 1888 r. i 2000 r. i zapytać o różnice zachodzące między nimi. W obu narracjach odnajdziemy opis zafascynowania Pawła I katolicyzmem, analizę „liberalizmu” Aleksandra I i tezę o jego braku „odporności na podszepty” jezuitów. W kolejnym tomie brak natomiast namysłów dotyczących Siestrzencewicza i sposobów wykorzystania jego osoby przez Katarzynę II. Co więcej, nie znajdziemy niezbyt korzystnego dla metod zjednoczenia lat 90. XVIII stulecia sytuacji duchowieństwa unickiego, któremu w jednej chwili skasowano ów świat konfesyjnej przynależności, pozbawiono parafii, skazano na tułaczkę. Nie znajdziemy również opisu, jak niedługo później duchowieństwo prawosławne musiało porzucać owe cerkiewne majątki i parafie w okresie katolickiej „reakcji”⁴². Może chodziło o to, by nie narażać młodych czytelników – do których adresowany był podręcznik – na uświadomienie im braku konsekwencji w polityce rosyjskiej względem unitów. Właśnie w tym okresie na rosyjskim dworze (co uwidoczniło się w publicystyce) trwała batalia wokół sposobów jednoczenia. Zastanawiano się kim są sami unicy, jaki jest ich stosunek do prawosławia i prawosławnego duchowieństwa, czy zjednoczenia mają mieć wymiar świecki czy duchowy, jakie powinny być metody zjednoczenia, jaki powinien być status duchowieństwa po zjednoczeniu. Te refleksje były bardzo ważne. Sam akt połocki opracowano na podstawie nowej wykładni unickich dziejów zaproponowanej przez biskupa Józefa Siemaszkę (1798–1868). Otóż jego zdaniem unicy stanowili wynik podstępem narzuconej przez zlatynizowanych prawosławnych hierarchów ruskich unii w Brześciu (1596 r.). Przez dwa wieki społeczność ta – pomimo silnego procesu latynizacji/polonizacji narzucanego przez państwo polskie i Kościół katolicki – zachowywała swoje prawosławne i rosyjskie korzenie. Po rozbiorach Polacy-katolicy przestali być kreatorem polityki konfesyjnej na kresach, nic nie stało na przeszkodzie powrotu unitów do prawosławia. Powrotu, powtórzmy, gdyż po oczyszczeniu z latynizmów na skutek aktu zjednoczeniowego hierarchowie unicy stawali się hierarchami prawosławnymi, a parochowie zostawali na

⁴¹ П. В. Знаменский, *История русской церкви (учебное руководство)*, Paris-Москва 2000, с. 368.

⁴² V.: *ibid*, с. 362–368.

swoich parafiach⁴³. Takie spojrzenie promieniowało bezpośrednio na ówczesną publicystykę i badania historyczne, a tzw. „zachodnioruscy” historycy prześcigali się w „odkrywaniu” rosyjskiego i prawosławnego oblicza dawnych Rusinów, ich ustawicznej chęci powrotu do wiary przodków, ale i polsko-katolickiej agresji⁴⁴. Także samo państwo rosyjskie zawsze miało pamiętać o własnych poddanych podstępem przejętych przez łacinników. W tym kontekście nie jest trudno zgadnąć, iż raczej pomijano te fragmenty dziejów, które sugerowały prawosławno-unickie antagonizmy (akcentowano raczej, iż wrogami – zarówno dla prawosławnych jak i unitów – byli łacinnicy). Unikano także ukazywania, iż akt zjednoczeniowy mógł mieć wymiar przejścia wiernych przez prawosławnych hierarchów na skutek pojedynczego, narzuconego przez władze świeckie aktu, a parochowie unicy mogli być wyrzuceni ze swoich parafii i zastąpieni duchowieństwem wielkorosyjskim. Warto przy tym wspomnieć, iż polemika wokół zjednoczenia wciąż była obecna w rosyjskim środowisku intelektualnym. Widać to szczególnie w działalności znanego i szanowanego cerkiewnego hierarchy, teologa i historyka Makarego Bułgakowa (1816–1882), który nie zgadzał się by zjednoczenie – mające przecież wymiar konfesyjny – sprowadzić do biurokratycznego aktu zależnego od decyzji świeckich urzędników⁴⁵.

IV. Teleologia łatyńszczyzny

Kolejny z badaczy Aleksander Dobroklonowski (1856–1937) wykładał historię Cerkwi w Seminarium Duchownym w Riazaniu (od 1881 r.), w Seminarium Duchownym w Moskwie, Moskiewskim Uniwersytecie (od 1892 r.) i Imperatorskim Uniwersytecie Noworosyjskim w Odessie, gdzie w 1916 r. otrzymał tytuł doktora teologii⁴⁶. Tutaj swoją działalność dzielił na pracę wykładowczą i administracyjną: był sekretarzem, a później dziekanem wydziału historyko-filologicznego (1910–1919), redaktorem akademickiego periodyku⁴⁷,

⁴³ Szerzej: N. Morawiec, *Historiografia jako element kształtowania unickiej tożsamości. Unia i unicy w twórczości historycznej Józefa Siemaszki*, [w:] *Болховитиновский щорічник 2009*, ред. В. Ластовский, Київ 2010, s. 197–213.

⁴⁴ Szerzej: id., *Dogmatization of Ruthenianism/Russicism. The metaphor of union in the historiography of the so-called "school of Mikhail Koyalovich"*, [in:] *Crossroads. From Rus' to ...*, ed. R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec, Częstochowa-Humań-Poznań 2015, pp. 103–123.

⁴⁵ D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam-New York 2007, p. 143. Szerzej: М.Д. Долбилов, Д. Сталюнас, *Обратная Уния. Из истории отношений между католицизмом и православием в Российской империи. 1840–1873*, Вильнюс 2010, М.Д. Долбилов, *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010, с. 82–83.

⁴⁶ Na temat życia i twórczości Aleksandra Dobroklonowskiego, v.: И. Соловьев, *Профессор А.П. Доброклонский как историк Русской Церкви*, [в:] А.П. Доброклонский, *Руководство по истории Русской Церкви*, Москва 2001, с. I–X; *Доброклонский Александр Павлович*, [в:] *Русский Биографический Словарь*, Сетевая версия, <http://www.rulex.ru/01050506.htm> [dostęp: 19.10.2017]; Н. Афанасьев, *Памяти А. П. Доброклонского*, „Вестник. Орган церковно-общественной жизни”, Париж 1938, сут. за Голубинский, *Настоящая история Церкви* <http://www.golubinski.ru/academia/dobro.htm> [dostęp: 19.10.2017].

⁴⁷ Вуły to „Записки Императорского Новороссийского университета”.

kilka razy pełnił funkcję rektora uniwersytetu (1915–1919)⁴⁸. Jednak ze względu na wydarzenia rewolucyjne w styczniu 1920 r. musiał opuścić Rosję. Pracował na uniwersytecie w Belgradzie, zajmował się działalnością naukową, ale włączał się także w działalność polityczną rosyjskiej emigracji⁴⁹. Od 1920 r. pozostawał członkiem, a od 1924 r. pełnił funkcję przewodniczącego Towarzystwa Uczonych Rosyjskich w Jugosławii, przewodniczył także Rosyjskiemu Instytutowi Naukowemu, był członkiem pedagogicznych i archeologicznych towarzystw oraz innych cerkiewnych i społecznych organizacji. Najbardziej znane prace Dobrokłóńskiego dotyczyły opisu archiwum rizańskiego i dziejów monasteru sołotczyńskiego w XVII wieku⁵⁰. Popularny był również jego podręcznik do cerkiewnej historii⁵¹. Synod zaliczył go w poczet środków dydaktycznych wykorzystywanych w seminariach duchownych, a sam autor otrzymał za niego nagrodę imienia metropolity Makarego⁵².

Postać i dzieło Dobrokłóńskiego są niezwykle interesujące badawczo. Jako historyk historiografii pragnąłem poszukiwać inspiracji jego intelektualnych namysłów. Ilja Sołowjew (biograf naszego badacza) zwrócił uwagę, iż Dobrokłóński nie przyswoił sobie „krytycyzmu” niektórych swoich nauczycieli m.in. Jewgienija Gołubińskiego (1834–1912), Aleksieja Lebiediewa (1845–1908)⁵³. Nikołaj Afanasjew pisał natomiast o „bezgranicznej pedantyczności”, czy „rycerskiej poczciwości i skrupulatności” historyka. Dodawał jednak, iż w tej skrupulatności „leżał i podstawowy jej niedostatek – brak śmiałości i twórczego natchnienia”. To właśnie jego „bojaźń grzeszyła przeciw historycznej istocie, uniemożliwiała stawianie wszelkich śmiałych hipotez. Jego horyzont był mimowolnie zawężony; szerokie perspektywy wymykały się jego naukowym poglądom. Stąd pochodzi ta jego ostrożność do wszystkiego co nowe”⁵⁴. Pragnąc zrozumieć ową „bojaźń” starałem się dzieło Dobrokłóńskiego osadzić w konkretnej dziejowej perspektywie konstruowanej przez przemiany narosłe po tzw. „okresie reform”, wyznaczonej przez reakcyjne rządy Tołstoja, a później i Pobiedonoscewa, przez jego antyliberalną reformę oświaty, wzmocnienie administracyjno-cerkiewnych i naukowo-dydaktycznych prerogatyw „monachów”, zewnętrzną i wewnętrzną cenzurę. To właśnie wszystkie te czynniki prowadziły do głębokich

⁴⁸ Г. П. Бахчиванжи, *Представники духовної освіти в структурі Новоросійського університету*, „Вісник Одеського Національного Університету”. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство, 2014, т. 19, вип. 2, с. 57.

⁴⁹ А. Е. Кацаев, В. Е. Осипов, *Научный и инженерный вклад русской эмиграции первой волны в развитие Югославии*, „Культура. Наука. Образование. Научный журнал”, 2016, 3 (40), с. 79.

⁵⁰ „Описания дел Рязанского исторического архива”, вып. 1: „Описание дел архива Солотчинского монастыря” (Рязань 1889); „Солотчинский монастырь, его слуги и крестьяне в XVII веке” (Москва 1888).

⁵¹ „Руководство по истории русской церкви, Рязань 1889–1890. вып. 1/2: Периоды: домонгольский, 988–1237 гг., и северо-восточной митрополии, 1237–1588 гг.” (Москва 1889); „Руководство по истории русской церкви. Рязань 1889–1890. вып. 3: Патриарший период, 1589–1700 гг.” (Москва 1889); „Руководство по истории русской церкви. Рязань, 1889–1890, вып. 4: Синодальный период, 1700–1890 гг.” (Москва 1893).

⁵² И. Соловьев, *Профессор А. П. Доброклонский...*, с. X.

⁵³ Ibid., с. VI.

⁵⁴ Н. Афанасьев, *Памяти А. П. Доброклонского*, Вестник. Орган церковно-общественной жизни, Париж 1938, с. 17. Сут. за: И. Соловьев, op. cit., с. VI.

przemian cerkiewnej nauki historycznej. „Badacze – pisałem – zrezygnowali z możliwości prowadzenia naukowego dyskursu, przede wszystkim odrzucili potrzebę rewizji swoich dotychczasowych koncepcji, okopali się na zajmowanych dotychczas pozycjach pomimo płynących z zewnątrz – niezmiernie pobudzających historyczną refleksję – metodologicznych innowacji”⁵⁵. Tak więc zrozumiałem, iż historiografii Dobrokrłońskiego nie należy analizować pod kątem „braku śmiałości i twórczego natchnienia”, a owa „bojaźń” wynikała raczej z uświadomienia sobie przez historyka realnego zagrożenia ze strony cerkiewnych i państwowych decydentów. Przeglądając tematykę związaną z dziejami unitów zauważyłem, iż Dobrokrłoński starał się cytować zarówno znanych i szanowanych historyków uniwersyteckich, „uczonych monachów”, jak i oberprokuratorów, wychwalając przy tym epokę synodalną. Tak więc dzieło Dobrokrłońskiego może stanowić swoistą syntezę poprawnych politycznie historiozoficznych wizji⁵⁶.

Czy takie spojrzenie adekwatne jest także do analizowanej przez nas tematyki międzyzjednoczeniowej? Dobrokrłoński wiele miejsca poświęcił ukazaniu „zjednoczeniowego” dzieła Katarzyny II. Stanowczo podkreślał, iż jeśli jej polityka byłaby kontynuowana „po unii nie zostałyby śladu”⁵⁷. Jednak władczyni popełniła poważny błąd – sprowadziła jezuitów. Poprzez szerzenie owej łacińskiej „propagandy” wśród unickiego duchowieństwa i bazylianów, szlachty i urzędników udało im się powstrzymać upadek unii. Wręcz przekonali wielu odpadłych wcześniej od Kościoła unickiego do przejścia bezpośrednio na katolicyzm obrządku rzymskiego (przy końcu panowania Katarzyny II ilość ta doszła do 8000 ludzi)⁵⁸. Po śmierci władczyni siła jezuitów nie tylko nie osłabła, ale wręcz wzrosła. Polacy – ciesząc się przychylnością Pawła I – zaczęli podporządkowywać sobie „Kraj Zachodni”, odbierali skonfiskowane wcześniej ziemie i przejmowali stanowiska urzędnicze. Paweł zamiast całkowicie zlikwidować unię powołał unickie eparchie – brzeską i łucką, obsadził je duchowieństwem, które wrogo usposobione było do wszelkiej polityki zjednoczeniowej, co więcej – podporządkował unicką Cerkiew rzymsko-katolickiemu kolegium, do którego nie powołano hierarchów-unitów. Nastąpiło podporządkowanie kolegium „katolickiej partii”, która próbowała jeszcze bardziej zbliżyć Cerkiew unicką do owych „łacinników”, wręcz przyłączyć unitów do rzymskiego katolicyzmu⁵⁹. Historyk zwracał także uwagę, iż bazyliańskie klasztory – w znacznej liczbie rozsiane po zachodnim obszarze państwa – posiadały znaczne majątki ziemskie mające do 20 000 chłopów. To bogactwo pozwalało bazylianom na zorganizowanie działalności oświatowej, stworzenie rozbudowanej sieci świeckich i duchownych szkół, które – jako przesyczone duchem katolicyzmu – stały się idealnym narzędziem propagandy katolickiej. Bazylianie zatem – podobnie jak jezuita – dysponowali określonym programem latynizacji, w którym oświata dzieci i młodzieży pełniła kluczową rolę, a program ten – jak podkreślał autor – wzmacniali kłamstwami,

⁵⁵ N. Morawiec, *Historyk-władza-religia. Prawosławno-unicki dyskurs pamięci w twórczości Aleksandra Dobrokrłońskiego*, [w:] *Klio viae et inviae. Opuscula Marco Cetwiński dedicata*, red. A. Odrzywolska-Kidawa, Warszawa 2010, s. 239.

⁵⁶ *Ibid.*, s. 239–240.

⁵⁷ А. П. Доброклонский, *op. cit.*, s. 652.

⁵⁸ *Ibid.*, s. 652–653.

⁵⁹ *Ibid.*, s. 653.

intrygami i przemocą. W pewnym momencie ich działania zaszły tak daleko, iż planowali przyłączać unitów do katolicyzmu całymi wioskami i parafiami. Co więcej – zamierzali włączyć do swojej działalności także prawosławnych. Podczas panowania Pawła I i Aleksandra I ilość obróconych na katolicyzm na Białorusi (gdzie najsilniej działała owa „propaganda”) doszła do 100 000 ludzi⁶⁰. Na próżno także władcy wydawali prawo zakazujące takich praktyk. Dobrokróński dowodził, iż dopóki silni byli jezuita i bazylianie i dopóki unicy pozostawali w zależności od rzymskich katolików w kolegium, polityka rekatalizacji była kontynuowana, a dzieło zjednoczenia unitów z prawosławiem zupełnie zanikło. Nawet ci, którzy przeszli wcześniej z prawosławia na unię, myśleli o przejściu wprost na katolicyzm⁶¹. Oczywiście takie wypadki musiały – zdaniem historyka – spotkać się z reakcją. Co ciekawe jej inicjatorami nie był rosyjski władca, czy prawosławni duchowni, a sami unicy. Konieczność działań w obronie wschodniego obrządku w Kościele unickim uświadomił sobie szczególnie biskup Lisowski. Pragnął on oczyścić liturgię i obrządek unicki z latynizmów, dążył do wzmocnienia „białego” duchowieństwa kosztem bazylianów, w Połocku starał się o stworzenie seminarium przeznaczonego do kształcenia duchowieństwa parafialnego, ale zmierzał również do relatywizacji i repolonizacji samych bazylianów⁶². To właśnie zasługą Lisowskiego – który później został unickim metropolitą – było dopuszczenie do kolegium duchownych unickich oraz jego podział na departamenty - unicki i łaciński. Niestety – pomimo chęci obsadzania godności cerkiewnych i metropolii kandydatami bliskimi jego poglądom (Grzegorz Kochanowicz i Jan Krassowski naznaczeni byli na godność metropolity, pierwszy w latach 1810–1814, drugi w latach 1814–1821) – jego działania torpedowali bazylianie i duchowni prorzymscy, m.in. biskup brzeski Jozafat Bułhak „katolik i kreatura bazylianów”, który został metropolitą (1817–1838)⁶³. Jednak – jak dowodził Dobrokróński – działalność Lisowskiego, Kochanowicza i Krassowskiego miała określony skutek. Zaszczepione zostało w społeczności unickiej (a szczególnie w parafialnym duchowieństwie) przekonanie o jej bliskości do prawosławia, co przygotowało grunt do działalności kolejnego pokolenia cerkiewnych działaczy, którzy akt zjednoczeniowy doprowadzili do końca (Siemaszko)⁶⁴. Sprzyjać miał temu rozwój wydarzeń politycznych, bowiem „upadek Polski” w 1815 r. i wygnanie z Rosji jezuitów w 1820 r. znacznie osłabiły siły „partii katolickiej”. Natomiast klęska „buntu 1830–1831” i wydanie Statutu Organicznego Królestwa Polskiego doszczętnie zniszczyły ostatnie elementy świadczące o „osobowości Polski”. Wraz z tym wzrosły rosyjskie wpływy na ów „Kraj Zachodni” i uświadomiony został ścisły związek unitów z prawosławiem. Jak pisał Dobrokróński: „Wraz z klęską polonizmu w Zachodnim Kraju unia – jego owoc – stała się przestarzałym zjawiskiem. Pozostało tylko umiejętnie dokończyć długo przygotowywane zjednoczenie z Cerkwią prawosławną. Tak się i stało”⁶⁵.

Podsumowując międzyzjednoczeniowe namysły Dobrokróńskiego, warto je ukazać w szerszej perspektywie. Otóż w całej podręcznikowej narracji można

⁶⁰ Ibid., s. 653.

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid., s. 654.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid.

wydzielić określoną ideę – permanentnej unionizacji-latynizacji. Przyglądając się dziejom historyk uwypuklał te działania Kościoła katolickiego, które skierowane były w stronę przejęcia terenów administrowanych przez prawosławną Cerkiew rosyjską. Owa „permanentność” polegała na tym, iż Kościół katolicki wypróbował różnych sposobów by doprowadzić do latynizacji prawosławia. Jeśli nie można było osiągnąć celu poprzez rozmowy dyplomatyczne z władcami wprowadzano pośrednie unie, które miały osiągnąć ten sam cel co bezpośrednia latynizacja. Przy czym wypróbowywano stosunek do idei kościelnej jedności każdego przejmującego władzę cara-cesarza. To samo dotyczyło okresu przeze mnie analizowanego. Nawet działalność zjednoczeniowa Katarzyny II wiele tutaj nie pomogła, skoro zezwoliła ona działać w Rosji jezuitom, którzy po jej śmierci nie tylko szybko odtworzyli dawne pozycje katolicyzmu, ale wręcz o mało nie osiągnęli zamierzonego – tym razem katolickiego – zjednoczeniowego celu. Należało zatem zabezpieczyć „Zachodni Kraj” przed jezuitami, duchowieństwem katolickim, ale i polską szlachtą, gdyż to polonizm na równi z jezuityzmem stanowił pierwszoplanowe niebezpieczeństwo dla społeczności rosyjskiej.

W tej perspektywie warto skonfrontować pracę Dobrokłóńskiego z twórczością oberprokuratora Świętobliwego Synodu, Dmitrija Tołstoja. W latach 1663–1864 w Paryżu pojawiła się jego rozprawa „La Catholicisme Romain en Russie” w dwóch tomach⁶⁶, a w 1876 r. jej tłumaczenie rosyjskie pt. „Rzymski katolicyzm w Rosji...”⁶⁷. W tym samym roku (1876 r.) wydany został zbiór artykułów Tołstoja zawierający rozprawę „Józef, metropolita litewski i zjednoczenie unitów z Cerkwią prawosławną w 1839 r.”⁶⁸. Rozprawy te nie stanowiły jedynie analizy dziejów, przede wszystkim ukazywały decydentom państwowym niezwykle czytelny program zarządzania dziełami cerkiewnymi. Oczywiście głównym zadaniem badacza-oberprokuratora była naukowa legitymizacja ustroju/okresu synodalnego. Szczególnie „Rzymski katolicyzm w Rosji...” wskazywał na występującą w dziejach zasadę wzajemnego wspierania władców świeckich i hierarchów cerkiewnych zarówno w kontekście polityki wewnętrznej, jak i zewnętrznej⁶⁹. W rosyjskich dziejach ukazywał carów przenikniętych dbałością o losy prawosławia⁷⁰. Zauważmy także, iż Tołstoj w swoim dziele nie atakował katolicyzmu, raczej papizm (sugerował możliwość istnienia Kościoła katolickiego w państwowości rosyjskiej, niezależnego od papieża i podporządkowanego

⁶⁶ D. Tolstoy, *Le Catholicisme Romain en Russie. Études historiques*, t. 1–2, Paris 1863–1864.

⁶⁷ Д.А. Толстой, *Римский католицизм в России: историческое исследование*, т. 1–2, Санктпетербург 1876.

⁶⁸ Id., *Иосиф, митрополит литовский, и воссоединение униатов с православною церковью в 1839 году*, Санктпетербург 1869.

⁶⁹ Pisał: „Le prêtre Romain propage sa foi avec le glaive; il élève la violence jusqu’au degré d’institution sociale par l’Inquisition; il fait du compelle intrare, faussement interprété, le principe et la base de son zèle. Nous trouvons tout le contraire dans l’histoire de Russie: le clergé unit toujours son action à celle du gouvernement; il sympathisa avec toutes les classes de la société, et il sauva plus d’une fois sa patrie. Dans l’espace de dix siècles, le patriarche Nikon fut le seul qui se soit mis en opposition avec le czar, et, chose remarquable! Le concert des deux puissances ne fut jamais la sujétion de l’une au profit de l’autre. Le prince ne s’immisça pas plus dans les choses spirituelles que le clergé dans les affaires politiques. Les deux autorités marchèrent côte à côte, dans leurs sphères respectives, et ne rivalisèrent que pour le bien du pays”. D. Tolstoy, *Le Catholicisme Romain...*, p. 3.

⁷⁰ Ibid., p. 60.

bezpośrednio rosyjskiemu władcy). Analizował wymyślne zabiegi strony łacińskiej w dziele bezwzględnej latynizacji i unionizacji społeczności prawosławnej, fluktuację coraz bardziej wyrafinowanych metod zjednoczeniowych. Jego zdaniem w polityce Rzymu tzw. zjednoczenie Kościołów zmierzało do bezpośredniej latynizacji, temu samemu celowi służyła pośrednia unionizacja. Zwraca uwagę uniwersalny (prowadzony ogólnie wśród nie-katolików), totalny (wszelkimi metodami) i wieczny (nie zakończony mimo ciągłych niepowodzeń) wymiar katolickich działań zjednoczeniowych⁷¹. W tym kontekście nietrudno zauważyć, iż fragment dzieła Dobrokłóńskiego wpisuje się w taką retorykę. Katolicy zawsze wykorzystywać będą sytuację do prowadzenia latynizacji-unionizacji, a osłabienie działań zjednoczeniowych Cerkwi prawosławnej po śmierci Katarzyny II stanowiło jedynie impuls do ponowienia działań zjednoczeniowych Kościoła katolickiego.

V. Naród-Rosja-Cerkiew a... Kościół

Ostatnim z naszych autorów jest Paweł Malicki (1852–1919) — pisarz, krajoznawca i historyk⁷². Otrzymał tradycyjną edukację „popowicza”, tj. syna duchownego parafialnego: najpierw w szkole parafialnej, potem Duchownym Seminarium w Tambowie (do 1874 r.) i Akademii Duchownej w Kijowie (1874–1878). W seminarium na Malickiego zwrócił uwagę jego wykładowca Iwan Dubasow⁷³. Natchnął go zamiłowaniem do krajoznawstwa i historii regionalnej. Kolejną osobą mającą wpływ na Malickiego był ówczesny rektor seminarium, hagiograf, znawca historii cerkiewnej i archeologii, krajoznawca – protojerej Dymitr (Sambikin)⁷⁴. Miało to niewątpliwy wpływ na dalsze badawcze zainteresowania Malickiego. W seminarium w Tule uczony wykładał historię biblijną i historię Cerkwi. Do głównych prac Malickiego należą: „Paszkowcy i ich tendencje teologiczne”, „Działalność św. braci Cyryla i Metodego i jej znaczenie cerkiewno-historyczne”. „Parafie i cerkwie eparchii tułskiej”, „Tuła. Historyczny szkic miasta”⁷⁵. Trudno nie docenić studiów badacza poświęconych regionalistyce, szczególnie Tule. Jego 800 stronicowa praca „Parafie i cerkwie eparchii tułskiej”

⁷¹ Ibid., s. 3, passim.

⁷² Na temat życia i działalności Malickiego: И. Соловьев, *Предисловие*, [в:] П.И. Малицкий, *Руководство по истории Русской Церкви*, изд. 4, Москва 2000, с. 3–4; А. В. Польшина, Николай Иванович Троицкий и Павел Иванович Малицкий – подвижники земли Тульской, [в:] *История и современное развитие Тульского края. Материалы III областных краеведческих чтений, посвященных 865-летию со дня первого упоминания в Никоновской летописи города Тулы, 70-летию разгрома немецко-фашистских войск под Тулой, 70-летию освобождения города Новомосковска от немецко-фашистских захватчиков 25–27 октября 2011 г.*, редкол. С. Г. Змеева, Тула 2011, с. 105–114.

⁷³ Иван Иванович Дубасов (1843–1913) – tambowski historyk, pedagog, twórca tambowskiego krajoznawstwa i archiwoznawstwa. Napisał: „Очерки из истории Тамбовского края” (Москва 1883); „Историческая записка о Тамбовском Вознесенском женском монастыре, составленная по поводу его 200-летия” (Тамбов 1890).

⁷⁴ Димитрий (Самбикин) (1839–1908) arcybiskup kazański i swijażski. Autor szeregu artykułów na tematy teologiczne z zakresu teologii dogmatycznej, biblistyki i historii Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego.

⁷⁵ „Пашковцы и их богословские тенденции” (Тула 1881); „Деятельность свв. братьев Кирилла и Мефодия и ее церковно-историческое значение” (Тула 1885); „Приходы и церкви тульской епархии” (Тула 1895); „Тула. Исторический очерк города” (Тула 1903).

posiada podtytuł: „Wyciągi z cerkiewno-parafialnych latopisów” i zawiera szczegółowe historyczno-geograficzne informacje na temat wszystkich parafii i poszczególnych cerkwi eparchii tulskiej do końca XIX w. Jak pisała biograf badacza, Anastazja Gorbaczewa: „Wyjątkowość jego (tj. Malickiego - dop. N.M.) badań nad regionem tulskim i szerokość ich zaprezentowania, pomnożona przez niszczycielską «spuściznę» lat sowieckich sprawiają, że książka ta staje się niezbędna dla badaczy – historyków, krajoznawców, genealogów”⁷⁶. Jednak najbardziej znany był jego podręcznik pt. „Przewodnik po historii Cerkwi rosyjskiej”⁷⁷, wydrukowany w 1888 r. i napisany jako – rekomendowana przez Świętobliwy Synod i Ministerstwo Oświaty – pomoc dydaktyczna dla seminariów duchownych. Praca przyniosła Malickiemu nagrodę im Makarego Bułgakowa i jeszcze podczas życia autora wydana była 4 razy. Niestety nadciągająca rewolucja odcisnęła wpływ także na historyka. Tak jak wielu duchownych i cerkiewnych działaczy stał się obiektem prześladowań⁷⁸. Ratując tulskie seminarium przed kradzieżą został pobity przez rewolucyjnych aktywistów i wkrótce zmarł⁷⁹.

Warto zauważyć, iż Malicki w swoim podręczniku do cerkiewnej historii pragnął ukazać wpływ prawosławia na rozwój rosyjskiej narodowości i duchowości. Marina Maljawkina, zwróciła uwagę na ową dążność podczas studiowania narracji naszego historyka dotyczącej epoki mongolskiej w dziejach Rosji. Malicki bowiem – jej zdaniem – „pisze, że umiłowanie Cerkwi było wyjątkową cechą tamtych czasów. Ludzie, przebywając pod zniechęconym jarzmem, przyłgnęli mocniej do swojej wiary, strzegli jej i znaleźli w niej pocieszenie. Przypadki męczeństwa opisywane są jako żywe przykłady oddania się wierze i Ojczyźnie. Najznakomitszą cnotą tego czasu stało się miłosierdzie w stosunku do ubogich, nieszczęśliwych, które wyróżniało i książąt. Malicki pisze, że przyswojenie przez najlepszych ludzi rosyjskiego społeczeństwa zasad ewangelicznych wzbudziło w nich pociąg ku wyższemu ideałom moralnym”⁸⁰. Jest to widoczne w całej pracy, przy czym warto zaakcentować, iż dla Malickiego prawosławie miało decydujący wpływ na ukształtowanie rosyjskiej „duszy”. Co więcej, Cerkiew prawosławna i rosyjski „naród” stanowiły jedność, a wszystko nieprawosławne było jednocześnie nierosyjskie. Zwróćmy uwagę na dywagacje historyka zamieszczone w podrozdziale „Historia zjednoczenia unitów z prawosławną Cerkwią przy Katarzynie II, Mikołaju I i Aleksandrze II: najbardziej znani hierarchowie, którzy przysłużyli się dziełu zjednoczenia unitów”. Otóż – jak

⁷⁶ А. Горбачева, *Наставник священномученика. О Павле Ивановиче Малицком*, Православие. Ru, <http://www.pravoslavie.ru/105252.html>, [dostęp: 19.10.2017], (bez paginacji).

⁷⁷ *Руководство по истории русской церкви*, Санктпетербург 1897 (2 изд. 1902).

⁷⁸ А. В. Польшина, *Тулская духовная семинария: история и современность*, [в:] *История и современное развитие Тульского края. Материалы III областных краеведческих чтений, посвященных 865-летию со дня первого упоминания в Никоновской летописи города Тулы, 70-летию разгрома немецко-фашистских войск под Тулой, 70-летию освобождения города Новомосковска от немецко-фашистских захватчиков 25–27 октября 2011 г.*, редкол. С. Г. Змеева, Тула 2011, с. 208.

⁷⁹ А. Горбачева, *op. cit.*, (bez paginacji).

⁸⁰ М.В. Малявкина, *Перспективы профессионального образования в России на основе национальной традиции православной культуры*, „Ученые записки Орловского государственного университета. Научный журнал”, 2011, № 2. Серия: Гуманитарные и социальные науки, с. 251.

dowodził – już podczas koronacji nowej imperatorowej Katarzyny II, która odbyła się w Moskwie w 1762 r. Koniski we wzruszającej odezwie przedstawił żalose położenie prawosławnych „na południu Rosji”⁸¹. „Imperatorowa” postanowiła ukrócić prześladowania prawosławnego narodu na „polskich obszarach”. To zadanie starała się wypełnić poprzez – posyłanych do Polski – „wysłanników”. Poza tym liczyła na wsparcie ze strony nowego króla Stanisława Poniatowskiego. Koniski na warszawskim sejmie w 1765 r., także królowi i szlachcie polskiej wyobraził ogrom prześladowań. Przemowa zwróciła uwagę na tenże problem całej Europy, a starania o uspokojenie sytuacji konfesyjnej w Rzeczypospolitej wsparły państwa zachodnie⁸². Malicki jednak zauważył, iż owe starania potępił i odrzucił sejm polski, a w katolickim duchowieństwie obydwu obrządków spotęgowały fanatyzm religijny objawiający się wrogością wobec wiary prawosławnej. Poza tym z samego Rzymu szły nakazy napędzające ten fanatyzm. Miało to określony skutek. Rozpoczęły się krwawe prześladowania prawosławnych: bicie, więzienie, mordowanie. Szczególnie nienawidzono prawosławnych monachów. Melchizedeka Znaczk-Jaworskiego „złapali, odziali w unickie szaty i poczęli go wyszydzać nazywając królem schizmatyków”⁸³. Na prześladowania strona prawosławna odpowiedziała „narodową zemstą”, wyrażającą się w hajdamackim powstaniu. Zaczęło się – jak napisał badacz – „bicie Żydów, księży unickich i kapłanów łacińskich”⁸⁴. Te wewnętrzne nieporządki dały powód Rosji do wmieszania się w wewnętrzne sprawy Polski, czego następstwem były jej rozbiory. Wszystkie rosyjskie ziemie, za wyjątkiem Galicji weszły teraz w zestaw rosyjskiej państwowości. Malicki akcentował szczególnie, iż wcześniejsze prześladowania nie tylko ustały, ale i przekształciły się w chęć zjednoczenia „narodu” z Cerkwią prawosławną. Takie działania miały się w tym okresie objawić w znacznych rozmiarach. W pierwszym momencie decydenci rosyjscy obawiali się wesprzeć te „narodowe” pragnienia, działali delikatnie, żeby nie sprowokować niezadowolenia Polaków i unitów, którzy – jak dowodził – stanowili na „noworosyjskich terenach” (tj. nowo przyłączonych do Rosji terenów Rzeczypospolitej) inteligencję⁸⁵. Jednak znaczna ilość zainteresowanych zjednoczeniem spowodowała, iż przestali dbać o zachowanie ostrożności. Przy końcu panowania Katarzyny II zjednoczyło się z prawosławiem do dwóch milionów unitów, pozamykano unickie eparchie (za wyjątkiem połockiej). Jednak zjednoczenie nie zabezpieczyło prawosławia na tych terenach. Katolicka propaganda i intrygi jezuitów sprawiły, iż wielu jeszcze pozostawało unitów, którzy nie mogli wrócić na łono prawosławia. Jednak ów pęd do prawosławia nie mógł być zastopowany przez katolików, ujawnił się w działalności metropolity litewskiego Józefa Siemaszki zapowiadając uroczyste zjednoczenie unitów 1839 r.⁸⁶.

Prześledźmy namysł historyka. Zauważmy pewien występujący tu mechanizm. Prawosławni (reprezentowani przez Koniskiego) poskarżyli się Katarzynie II na prześladowania, a władczyni – pragnąc jedynie wspomóc

⁸¹ П. Малицкий, *op. cit.*, c. 436.

⁸² *Ibid.*

⁸³ *Ibid.*, c. 437.

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ *Ibid.*

⁸⁶ *Ibid.*

współwyznawców – zareagowała chęcią udzielenia pomocy. Przy czym jej działania z początku miały jak najbardziej dyplomatyczny charakter, co więcej – zyskały międzynarodowe wsparcie. Jednak czy działania te były wystarczające? Malicki pragnął dowiedzieć, iż spowodowały jedynie polsko-katolicką reakcję objawiającą się krwawymi prześladowaniami. Odpowiedzią „narodu” była sprawiedliwa zemsta tj. hajdamaczyzna (koliszczyzna), która ujawniła rzeczywiste nastroje społeczne – antypolonizm i antykatolicyzm. Wydaje się, iż dla naszego badacza oczywiste było, iż „naród” nie miał dostatecznej siły do ochrony własnej egzystencji. Zadanie to należało przecież do rosyjskiej państwowości i jej władcy. Wystarczyło siłowo ukroć zapędy katolików, wesprzeć militarnie „naród” by zabezpieczyć go przed prześladowaniami (natomiast skutkiem ubocznym tych działań były rozbiory). Z narracji Malickiego płynęła zatem określona lekcja. Nie można stosować półśrodków w obronie „narodowych” potrzeb. Skoro wszelkie działania wywoływały polsko-katolicką reakcję, lepiej działać stanowczo, natychmiast reagować. Widać to szczególnie po śmierci Katarzyny II, kiedy to nastąpiła polsko-katolicka „reakcja”. Nie „dyplomacja”, a stanowcze wsparcie działań Siemaszki doprowadziło do zjednoczeniowego zwycięstwa (opisanego na dalszych stronicach tekstu). Co ciekawe zmianie uległy dziejowe podmioty. Stronę katolicką nie reprezentowali już jedynie – sterowani przez jezuitów – polscy hierarchowie i szlachta, ale także inteligencja. W namysłach Malickiego dostrzegalny jest inny profil interpretacyjny samych unitów. Unicy nie są Rosjanami jedynie ze względu na swoje ukryte (przechowywane po unii brzeskiej), prawosławno-ruskie oblicze, to spolonizowani i zlatynizowani Rusini, a więc nie są prawosławnymi i nie są Rosjanami. Aby się nimi stać, nie mogą wystarczyć jedynie ich „wschodnie” korzenie, muszą porzucić stanowczo unię, przyjmując prawosławie, a przez to staną się Rosjanami.

W napisanym jakiś czas temu artykule poświęconym obrazom unii brzeskiej w twórczości Malickiego starałem się zrozumieć determinanty wpływające na jego twórczość⁸⁷. Jako podporządkowany ustrojowi synodalnemu musiał swoje namysły interpretacyjne osadzić w wykładniach proponowanych przez oberprokuratora. W tej perspektywie zwrócimy jeszcze raz uwagę na rozprawę Tołstoja. Jak pisałem wyżej, jego zdaniem w polityce Rzymu tzw. zjednoczenie Kościołów zmierzało do bezpośredniej latynizacji, temu samemu celowi służyła pośrednia unionizacja. Przy czym miało ono uniwersalny (prowadzony ogólnie wśród nie-katolików), totalny (wszelkimi metodami) i wieczny (nie zakończony mimo ciągłych niepowodzeń) wymiar. To rozumowanie wyznaczało także program zjednoczeniowych działań rosyjskich decydentów. Musieli oni przeciwstawić się łacińskim uzurpatorom, a polityka względem unitów powinna przybrać bardziej radykalne oblicze⁸⁸. Zwrócimy uwagę na zjednoczenie unitów chełmskich 1875 r., którego głównym wykonawcą był Tołstoj. Postanowił on doprowadzić do definitywnego ukończenia dzieła zjednoczeniowego. I co ciekawe jego działania były restrykcyjne i bezkompromisowe. Dostrzegł to nawet kolejny oberprokurator Konstanty Pobiedonoscew. W pracy poświęconej unitom chełmskim dowodził

⁸⁷ N. Morawiec, *Wiara i rozczarowanie. Unia brzeska i unicy w pracy „Przewodnik do historii Ruskiej Cerkwi” Pawła Malickiego*, [w:] *Kultury narodowe na pograniczach*, red. J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska, Białystok 2006, s. 138–150.

⁸⁸ Szerzej: D. Tolstoy, *Le Catholicisme Romain...*

on, iż Tołstoj działał niezwykle radykalnymi metodami⁸⁹. Wraz z gubernatorem siedleckim Stiepanem Gromieką narzucał pośpiech hierarchom unickim w „oczyszczaniu” Cerkwi z latynizmów i przyjęciu unii.⁹⁰ Gotów był użyć przemocy, metod policyjnych, wręcz brutalnej siły. Napotkał jednak silne przeciwdziałanie, zarówno ze strony duchowieństwa, jak i społeczności unickiej⁹¹. Widzimy zatem, iż radykalizm w stosunku do katolików i metod zjednoczeniowych dostrzegamy w pracach/działaniach Tołstoja, jak i w podręczniku Malickiego. I jeszcze jedna kwestia związana ze zmianami w postrzeganiu podmiotu dziejów. Malicki pisał o działaniach polskiej – obcej narodowi ruskiemu (rosyjskiemu) – inteligencji. Otóż w okresie pisania podręcznika w Rosji – na skutek społecznych nieporządków – obawiano się wszelkich nihilizmów, anarchizmów, socjalizmów, komunizmów. Społeczną bazą tych idei miała być inteligencja jako najmniej odporna na zewnętrzne wpływy. Nie dziwi, iż największym rozsadnikiem tychże idei mieli być prozachodni, rewolucyjni Polacy. Jednak zwróćmy także uwagę na samych unitów. Pod koniec XIX w. zastanawiano się w Rosji co zrobić z tzw. „opornymi”, tj. unitami, którzy – choć przeszli na prawosławie – wciąż w ukryciu kultywowali dawne tradycje i obrzędy. Ich postawa rujnowała „zachodnioruską” tezę o rosyjskim i prawosławnym wymiarze unitów, którym jedynie należało przygotować warunki do powrotu do Matki-Cerkwi oraz zapewnić ochronę przed polsko-katolicką „reakcją”. Coraz częściej dało się słyszeć głosy, iż wielonarodowe i wielokonfesyjne cesarstwo w celu zabezpieczenia się przed buntami, rewolucjami, rozpadem, powinno postawić na rusyfikację, na stworzenie mononarodowej, monokulturowej państwowości. Aby tego dokonać należało propagować prawosławną religię, ideę państwowości monoreligijnej, gdyż tylko religia dotykała/dotyka najbardziej intymnych zakamarków rosyjskiej duszy⁹². Zauważył to Konstantyn Pobiedonoscew⁹³. Uważał, iż coraz wyraźniejsza brutalizacja metod zjednoczeniowych nie jest rozwiązaniem. Raczej powinna nim być – przemyślana, z użyciem Cerkwi, państwowej administracji, nauki i szkolnictwa – rusyfikacja i oprawosławienie. Patrząc na zjednoczenie 1875 r. oberprokurator uważał ponadto, iż było ono chybionym przedsięwzięciem urzędników przyczyniającym się wręcz – ze względu na brak przygotowanego gruntu wśród samych unitów i brutalność policyjnych represji – do kreacji „opornych”. Jego zdaniem decyzje administracyjne, represje policyjne, więzienia i wywózki, nie doprowadzą do zjednoczenia. Może się do tego przyczynić jedynie krystalizacja narodowej świadomości, ukształtowanie owego ruskiego „ducha”

⁸⁹ К.П. Победоносцев, *Историческая записка о Холмской Руси и г. Холмъ, о судьбахъ униі въ Холмскомъ краѣ и современномъ положеніи въ немъ униатскаго вопоса*, Санктпетербург 1897, с. 36.

⁹⁰ *Ibid.*, с. 41.

⁹¹ *Ibid.*, с. 42–43.

⁹² МА Клюев, *Взаимоотношения церкви и государства в трудах К.П. Победоносцева – дипломная работа*, Тверь 2008, (bez paginacji).

⁹³ V.: szerzej: А. Ю. Полунов, *К. П. Победоносцев в общественно-политической и духовной жизни России*, Москва 2010; А. Л. Соловьев, *К. П. Победоносцев и политика контрреформ*, „Известия Уральского государственного университета”, 2003, № 25, с. 37–45; В. П. Раков *К. П. Победоносцев в контексте политического модерна*, „Интеллигенция и мир: Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук” № 1/2, 2004, с. 74–97; О В Коваленко, *К.П. Победоносцев как идеолог русского консерватизма*, „Власть”, 2009, № 6, с. 145–147.

poprzez edukację, cerkiewne budownictwo, ale i zablokowanie polsko-katolickich wpływów. Poprzez poznanie historii oraz kontakt z obrzędami przyrodzonymi ruskiemu człowiekowi, stawał się on prawdziwie rosyjski. Inna polityka zagrażać miała podstawom rosyjskiej państwowości⁹⁴.

VI. Zakończenie

Analizując okres międzyzjednoczeniowy w wybranych przeze mnie podręcznikach do historii Cerkwi widać doskonale ich osadzenie w synodalnej rzeczywistości rosyjskiej państwowości. Dostrzegalny jest szczególnie wpływ recepcji zmiennych modeli polityki konfesyjnej caratu wobec szerokich warstw społeczności kresowej. Jak wiemy z literatury przedmiotu, nie istniała jedna polityka zjednoczeniowa, a kolejni władcy, ministrowie, oberprokuratorzy, generał-gubernatorowie, lokalni urzędnicy, metropolita moskiewski i jego hierarchowie prześcigali się w wymyślaniu kolejnych „zjednoczeniowych” działań. Owa degrengolada polityki konfesyjnej prowadzonej wobec unitów promieniowała bezpośrednio na twórczość historyków. Przecież oni także musieli reagować na ową zmienność i na wszelkie polityczne roszady odpowiadać konkretnymi – potrzebnymi rosyjskim państwowym i cerkiewnym decydom – interpretacyjnymi namysłami, które jednocześnie wynikać miały z konkretnego materiału źródłowego. Poza tym jako podporządkowani ustrojowi synodalnemu musieli owe namysły osadzić w wykładniach proponowanych przez zarówno „uczonych monachów”, jak i oberprokuratorów. Nie sposób zrozumieć narracji Filareta (Gumilewskiego) bez odwołania się do działalności i twórczości jego mistrza Filareta (Drozdowa), bez ukazania „monaszeńskiego” rozumienia zjednoczenia jako aktu konfesyjnego spełnianego przez hierarchów prawosławnych. Czytając Znamieńskiego uderza jakże inne rozumienie relacji między samymi unitami a prawosławnymi. Zastanawiając się czy byli oni papistami, czy braćmi w wierze, badacz wskazywał raczej to drugie rozwiązanie. Unicy stając się podmiotami dziejów zostawali jednocześnie dziejów tych kreatorami, gdyż to oni inicjowali i wspierali zjednoczenie. Inne akcenty widzimy u Dobrokłóńskiego, inne u Malickiego. Jeden i drugi wzorowali się na wykładni oberprokuratora Tołstoja ukazując uniwersalny, totalny i wieczny wymiar unionizacji-latynizacji. Pragnęli wyobrazić owe unionizacyjno-latynizacyjne działania w konstrukcji dziejowego procesu. Malicki starał się ponadto skoncentrować na ukazaniu programu rusyfikacji-oprawosławienia jako lekarstwa na latynizację-unionizację (i oczywiście zweryfikować ten program w dziejowej perspektywie będąc zapewne przekonany, iż skoro da się udowodnić, że w przeszłości odniósł on zamierzony skutek, należy go zastosować w teraźniejszości i przyszłości). Oczywiście zaproponowane przeze mnie interpretacje stanowią jedynie przyczynek do szerszych badań mających za cel ukazanie kulturowego, a właściwie transkulturowego wymiaru twórczości historiograficznej. Każdy bowiem historyk stanowi odbicie kultury w której egzystuje i jedynie zrozumienie trans/powiązania w niej zachodzących zbliżyć nas może do zrozumienia jego twórczości.

⁹⁴ К.П. Победоносцев, *op. cit.*, s. 46–48.

Bibliografia

Charkiewicz J., *Powrót Unitów Diecezji litewskiej i białoruskiej do prawosławia na Soborze Połockim 1839 roku*, „Rocznik Teologiczny”, 2013, R. 55 z. 1–2

Kasabuła T., *Początki organizacji terytorialnej Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w Cesarstwie Rosyjskim (w 225. rocznicę powstania archidiecezji i metropolii mohylewskiej)*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, 2008, t. 7.

Likowski E., *Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, Poznań 1880.

Mironowicz A., *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006.

Morawiec N., *Dogmatization of Ruthenianism/Russicism. The metaphor of union in the historiography of the so-called “school of Mikhail Koyalovich”*, [in:] *Crossroads. From Rus’ to...*, ed. R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec, Częstochowa-Humań-Poznań 2015.

Morawiec N., *Historiografia jako element kształtowania unickiej tożsamości. Unia i unicy w twórczości historycznej Józefa Siemaszki*, [w:] *Болховітінівський щорічник 2009*, ред. В. Ластовський, Київ 2010.

Morawiec N., *Historyk-władza-religia. Prawosławno-unicki dyskurs pamięci w twórczości Aleksandra Dobrokłóńskiego*, [w:] *Klio viae et inviae. Opuscula Marco Cetwiński dedicata*, red. A. Odrzywolska-Kidawa, Warszawa 2010.

Morawiec N., *Kozaczyzna a unia brzeska w pracy „Historia Cerkwi Ruskiej” arcybiskupa Filareta Gumilewskiego*, „Prace Naukowe WSP w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2003, t. 8.

Morawiec N., *Paradygmaty cerkiewnej historiografii w praktyce badawczej (koniec XVIII–1917r.)*, „Могилянські читання 2006: Збірник наукових праць. Доля музейних зібрань”, Київ 2007.

Morawiec N., *Unia brzeska w twórczości historycznej Płatona Lewszyna*, [w:] *Dziedzictwo polsko-ukraińskie*, red. S. Chazbijewicz, M. Melnyk, K. Szulborski, Olsztyn 2006.

Morawiec N., *Wiara i rozczarowanie. Unia brzeska i unicy w pracy „Przewodnik do historii Ruskiej Cerkwi” Pawła Malickiego*, [w:] *Kultury narodowe na pograniczach*, red. J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska, Białystok 2006.

Osadczy W., *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007.

Radwan M., *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839*, Lublin 2004.

Serczyk W., *Hajdamacy*, Kraków 1972.

Staliūnas D., *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam-New York 2007.

Tolstoy D., *Le Catholicisme Romain en Russie. Études historiques*, t. 1–2, Paris 1863–1864.

Wereda D., *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*, Siedlce–Lublin 2013.

Бахчиванжи Г. П., *Представники духовної освіти в структурі Новоросійського університету*, „Вісник Одеського Національного Університету”. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство, 2014, т. 19, вип. 2.

Голубинский Н. Н., *Настоящая история Церкви* <http://www.golubinski.ru/academia/dobro.htm> [dostęp: 19.10.2017].

Горбачева А., *Наставник священномученика. О Павле Ивановиче Малицком*, Православие.Ru, <http://www.pravoslavie.ru/105252.html>, [dostęp: 19.10.2017], (bez paginacji).

Доброклонский Александр Павлович, [в:] *Русский Биографический Словарь*, Сетевая версия, <http://www.rulex.ru/01050506.htm> [dostęp: 19.10.2017].

Долбиллов М. Д., Сталюнас Д., *Обратная Уния. Из истории отношений между католицизмом и православием в Российской империи. 1840–1873*, Вильнюс 2010.

Долбиллов М. Д., *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010.

Знаменский П. В., *Руководство къ русской церковной истории*, Казань 1888.

Знаменский П. В., *История русской церкви (учебное руководство)*, Paris–Москва 2000.

Знаменский Петр Васильевич, [в:] *Русский биографический словарь. Сетевая версия*, <http://kolibry.astroguru.com/01080288.htm> [dostęp: 19.10.2017].

Иннокентий (Смирнов), *Начертание церковной истории отъ библейскихъ временъ до XVIII вѣка въ пользу духовнаго юношества*, т. 1–2, Санктпетербург 1817.

Кацаев А. Е., Осипов В. Е., *Научный и инженерный вклад русской эмиграции первой волны в развитие Югославии*, „Культура. Наука. Образование. Научный журнал”, 2016, 3 (40).

Киприанович Г. Я., *Последнее воссоединение с православной церковью униатов Белорусской епархии (1833–1839)*, Санктпетербург 1910.

Клюев М. А., *Взаимоотношения церкви и государства в трудах К. П. Победоносцева – дипломная работа*, Тверь 2008.

Коваленко О. В., *К. П. Победоносцев как идеолог русского консерватизма*, „Власть”, 2009, №6.

Коялович М. О., *История русскаго самосознанія по историческимъ памятникамъ и научнымъ сочиненіямъ*, Санктпетербург 1901.

Куницын Б. М., *Молодые годы П. В. Знаменского по его автобиографическим замечкам*, „Нижегородская старина”, 2014, № 39–40.

Листовский И. С., *Филарет, архиепископ Черниговский*, Чернигов 1894.

- Малицкий П., *Руководство по истории русской церкви*, Москва 2000.
- Малаякина М.В., *Перспективы профессионального образования в России на основе национальной традиции православной культуры*, „Ученые записки Орловского государственного университета. Научный журнал”, 2011, № 2. Серия: Гуманитарные и социальные науки.
- Маращ Я. Н., *Из истории борьбы народных масс Белоруссии против экспансии католической церкви*, Минск 1969.
- Марозава С. В., *Беларусь, восень 1838 – вясна 1839 г.: апошні акт уніяцкай трагедыі (Некаторыя малавядомыя старонкі)*, [у:] *Хрысьціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: зб. навук. арт. у 2 ч., ч. 1*, Гродна 2009
- Моравец Н., *Клобук і кунтуш: польсько-католицька «реакція» на об'єднання уніатів, із православ'ям у період правління Катерини II в підручниках з історії Російської Церкви*, [в:] *Від інсуреції Костюшка до 1830 р. Поляки на правобережній Україні: від міфів до фактів. Колективна монографія*, ред. І. Кривошея, Н. Моравец, Київ 2017.
- Morawiec N., *Бачення Берестейської унії та історії Уніятської Церкви в роботі „Історія Руської Церкви” архієпископа Філарета Гумілевського*, „Київська Старовина”, 2005, № 6.
- Муравевъ А.Н., *Исторія Російської Церкви*, Санктпетербург 1838.
- Награды Императорской России*, <http://medalirus.ru/stati/medal-na-voossoedinenie-uniatov-s-pravoslavnoyu-tserkovyu.php>. [dostęp: 19.10.2017].
- Носко М., *Униатская церковь в первой трети XIX века. Движение к воссоединению с Православием*, Минск 2014
- От издательства*, [в:] Филарет (архиеп.), *История Русской Церкви в пяти периодах*, Сретенский монастырь 2001.
- Платон (Левшин), *Краткая церковная Российская история сочиненная Митрополитомъ Платономъ*, т. 1–2, Москва 1805.
- Победоносцев К.П., *Историческая записка о Холмской Руси и г. Холмъ, о судьбахъ унии въ Холмскомъ краѣ и современномъ положеніи въ немъ уніатскаго вопоса*, Санктпетербург 1897.
- Полунов А. Ю., *К. П. Победоносцев в общественно-политической и духовной жизни России*, Москва 2010.
- Соловьев А. Л., *К. П. Победоносцев и политика контрреформ*, „Известия Уральского государственного университета”, 2003, № 25.
- Польшина А. В., *Николай Иванович Троицкий и Павел Иванович Малицкий – подвижники земли Тульской*, [в:] *История и современное развитие Тульского края. Материалы III областных краеведческих чтений, посвященных 865-летию со дня первого упоминания в Никоновской летописи города Тулы, 70-летию разгрома немецко-фашистских войск под Тулой, 70-летию освобождения города Новомосковска от немецко-фашистских захватчиков 25–27 октября 2011 г.*, редкол. С. Г. Змеева, Тула 2011.

Польшина А. В., *Тульская духовная семинария: история и современность*, [в:] *История и современное развитие Тульского края. Материалы III областных краеведческих чтений, посвященных 865-летию со дня первого упоминания в Никоновской летописи города Тулы, 70-летию разгрома немецко-фашистских войск под Тулой, 70-летию освобождения города Новомосковска от немецко-фашистских захватчиков 25–27 октября 2011 г.*, редкол. С. Г. Змеева, Тула 2011.

Раков В.П., *К. П. Победоносцев в контексте политического модерна*, „Интеллигенция и мир: Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук”, 2004, № 1/2.

Романчук А., *Митрополит Иосиф (Семашко): очерк жизни и церковно-общественной деятельности*, Москва-Минск 2015.

Смолич И.К., *История Русской Церкви, 1700–1917*, [в:] *История Русской Церкви*, т. 8, ч. 1, ред. пер. А.В. Назаренко, Москва 1996.

Соловьев И., *Предисловие*, [в:] П.И. Малицкий, *Руководство по истории Русской Церкви*, изд. 4, Москва 2000.

Соловьев И., *Профессор А.П. Доброклонский как историк Русской Церкви*, [в:] А.П. Доброклонский, *Руководство по истории Русской Церкви*, Москва 2001.

Толстой Д.А., *Римский католицизм в России: историческое исследование*, т. 1–2, Санктпетербург 1876.

Толстой Д.А., *Иосиф, митрополит литовский, и воссоединение униатов с православною церковью в 1839 году*, Санктпетербург 1869.

Федоров В.А., *Историк Русской Церкви П.В. Знаменский (1836–1917 гг.)*, „Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета”. Серия I: Богословие. Философия. Религиоведение, 2004, № 2.

Филаретъ (Гумилевский), *История Русской Церкви. В 5-ти частях*, Москва-Рига 1847–1848.

Солнцев Н.И., *Историческая концепция архиепископа Черниговского Филарета (Гумилевского) в работе «История русской церкви»*, „Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского”: Серия История, 2003, вып. 1 (3).

Филаретъ (Гумилевский), *Исторія Русской Церкви. Сочинение Филарета, архієпископа черниговскаго, періодъ пятый, синодальное управление (1721–1826 г.)*, Москва 1859.

Филарет (архиеп.), *История Русской Церкви в пяти периодах*, Сретенский монастырь 2001.

Соловьев И., *Профессор П. В. Знаменский как историк Русской Церкви*, [в:] П. В. Знаменский, *История русской церкви (учебное руководство)*, Paris–Москва 2000.

Харламповичъ К.В., *Историк-художник П.В. Знаменский*, Москва 1917.

Чистович И., *Пятидесятилетие (1389–1889 г.) воссоединения с православною церковью западно-русских униатов*, Санктпетербург 1889.

Norbert Morawiec

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

**KŁOBUK I KONTUSZ. POLSKO-KATOLICKA „REAKCJA”
WOBEC ZJEDNOCZENIA UNITÓW Z PRAWOSŁAWIEM
OKRESU KATARZYNY II W PODRĘCZNIKACH DO HISTORII
RUSKIEJ/ROSYJSKIEJ CERKWI**

Streszczenie: Przedmiotem artykułu jest analiza historiograficznych obrazów dotyczących stosunku strony polsko-katolickiej wobec akcji „zjednoczenia” unitów z prawosławiem w okresie rządów Katarzyny II, zamieszczonych w podręcznikach do historii rosyjskiej Cerkwi prawosławnej. Szczególnie zwrócono uwagę na dzieła Filareta Gumilewskiego, Piotra Znamieńskiego, Aleksandra Dobrokrłońskiego oraz Pawła Malickiego. Przy czym dla autora ważne było ukazanie tychże obrazów w kontekście zmiennych dyrektyw polityki rosyjskich decydentów wobec polskość i katolicyzmu, ale i osobistych preferencji interpretacyjnych historyków, piszących w specyficznym kontekście kulturowym.

Słowa kluczowe: Rosja, historiografia, unicy, Katarzyna II, Filaret Gumilewski, Piotr Znamieński, Aleksander Dobrokrłoński, Paweł Malicki.

Norbert Morawiec

Jan Długosz University in Częstochowa

**KLOBUK AND KONTUSH.
POLISH-CATHOLIC “RESPONSE” TO THE UNION OF THE
UNIATES WITH THE ORTHODOX CHURCH DURING THE
REIGN OF CATHERINE II IN HISTORY TEXTBOOKS OF THE
RUTHENIAN / RUSSIAN ORTHODOX CHURCH.**

Summary: The subject of this paper is an analysis of historiographic pictures related to the attitude of the Polish Catholics to the campaign of “uniting” the Uniates with the Orthodoxy during the reign of Catherine II, presented in history textbooks of the Russian Orthodox Church. Particular attention has been given to the works of Filaret Gumilevsky, Pyotr Znamensky, Alexander Dobroklonsky and Pavel Malitsky. The author concentrated on presentation of those pictures in the context of changing directives of the policy of Russian decision-makers with regard to the Polish identity and Catholicism, but also personal interpretative preferences of historians, writing in the specific cultural context.

Keywords: Russia, historiography, Uniates, Catherine II, Filaret Gumilevsky, Pyotr Znamensky, Alexander Dobroklonsky, Pavel Malitsky.